

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Ομότιμος Καθηγητής Λαογραφίας Δ.Π.Θ.

m.g.sergis@gmail.com

ΔΥΣΕΤΥΜΟΛΟΓΗΤΑ ΝΑΞΙΑΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ

Abstract

In this study I present my proposal for the interpretation of ten naxian names which are difficult to analyse (in terms of their etymology); three of them are of general naxian interest, in particular, two place names, *Yria* and *Kritomati*, and a surname (*Giambouras*), which is found in the villages Galanado, Potamies and nowadays at Chora; five place names related exclusively to the village Agersani (*Antelonas*, *Ntezaoraria*, *Portalamidi*, *Sakontetedenas*, *Evreti*) and a nickname from the same village, *Liarmis*); a «par excellence folkloristic» micro place name (it is more directly related to the village folklore) from the village of Aperathou (*Kali Stichia*).

For the two first aforementioned place names a variety of interpretations have been offered which I cite as an introduction to mine. The remaining have not been discussed within the dialectology realm so far.

1. Εισαγωγικά

Στην εργασία αυτήν καταθέτω τις προτάσεις μου για την ερμηνεία δέκα δυσετυμολόγητων ναξιακών ονομάτων:

- τριών γενικότερου ναξιακού ενδιαφέροντος, συγκεκριμένα, δύο τοπωνυμίων, *Υρια* και *Κριτόματη*, και ενός επωνύμου (*Γιαμπουράς*), το οποίο επιχωριάζει στα χωριά Γαλανάδο, Ποταμιές και στη Χώρα πλέον·
- πέντε τοπωνυμίων (*Αντέλονας*, *Ντεζαοράρια*, *Πορταλαμίδι*, *Σακοντετέδαινας*, *Ευρετή*) και ενός παρωνυμίου (*Λιαρμής*) που σχετίζονται αποκλειστικά με το χωριό Αγερσανί·
- ενός «λαογραφικότατου» μικροτοπωνυμίου από τ' Απεράθου (*Καλή Στοχειά*).

Για τα δύο προαναφερθέντα πρώτα τοπωνύμια έχουν διατυπωθεί διάφορες ερμηνείες τις οποίες παραθέτω, ως εισαγωγή στις υποβαλλόμενες δικές μου. Με τα υπόλοιπα δεν έχει ασχοληθεί η μέχρι σήμερα διαλεκτολογική έρευνα.

Κρίνω εξ αρχής σκόπιμο να επισημάνω το εξής: όπως αναγνωρίζω τη *μαγεία* κάθε απόπειρας να ευρεθεί η «καταγωγική αρχή» ενός ονόματος, άλλο τόσο και περισσότερο αναγνωρίζω τη *δυσκολία* του εγχειρήματος, ακόμη και όταν τα επιστημονικά δεδομένα συνηγορούν υπέρ μιας ολοφάνερης ερμηνευτικής πρότασης... Δεν «κομίζω γλαύκας εις τὰς Αθήνας» αν επαναληφθεί εδώ η διαπίστωση ότι δυσκολότερη γλωσσική εργασία θεωρώ πλέον (εκ πείρας) την αναζήτηση του ετύμου μιας λέξης ή ενός όρου από τον «παραδοσιακό» γλωσσικό μας θησαυρό¹. Ο αείμνηστος Αντώνιος Κατσουρός, ήδη από το 1934, είχε διατυπώσει τις εξής παρατηρήσεις στην εφημερίδα *Φῶς τῆς Παροναξίας*: «Μια από τις πολλές, αλλά και τις πιο ωφέλιμες συμβουλές, που συνήθιζε να μας δίνει ο καθηγητής της γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο κ. Γεώργ. Αναγνωστόπουλος, ήταν και αυτή: “Αποφεύγετε τας ετυμολογίας”. Και τούτο, γιατί οι ετυμολογίες των λέξεων και προ πάντων των κυρίων ονομάτων, των τοπωνυμίων, κ.λπ. αποτελούν την αδύνατη πλευρά των γλωσσικών ερευνών. Το ίδιο παράγγελμα μας δίνει και ο αρχαίος γραμματικός Ηρωδιανός: “Οὐ δεῖ ἐπὶ τῶν κυρίων ὀνομάτων ἐτυμολογίας λαμβάνειν” και πρέπει να τῶχουν υπ’ ὅσιν τους ὅλοι ὅσοι καταπιάνονται με γλωσσικές μελέτες...» (Κατσουρός 1934: 2).

2. Κύριο μέρος. Τα υπό μελέτην ονόματα

2.1. Ύρια, τα

Ύρια καλείται η περιοχή γύρω από τον ναό του Αγ-Γεωργίου και τον αρχαιολογικό χώρο του ιερού που εντοπίσθηκε το 1982 στο Λιβάδι της Νάξου, στο τμήμα του ειδικότερα εκείνο που ανήκει στα όρια της κοινότητας του Γλινάδου². Τη σημασία του ιερού χώρου πιστοποιούν τα

¹ Επιπλέον, οφείλω να υπενθυμίσω ότι εξασκώ *αρμοδίως* την τέχνη της επιστημονικής μελέτης της Λαογραφίας και ότι η ενασχόλησή μου με την Διαλεκτολογία απορρέει απλώς από την αγάπη μου προς τη γλώσσα, τη λαϊκή ιδίως, ως πρώτη παράμετρο του λαϊκού μας πολιτισμού.

² Ερευνήθηκε την περίοδο 1986-1996 και διαμορφώθηκε για το κοινό από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, σε συνεργασία με το Πολυτεχνείο του Μονάχου: Β. Λαμπρινουδάκης, G. Gruben (σε συνεργασία με Μ. Κορρέ, Ε. Μπουρνιά, Αρ.

εξαιρετικής σπουδαιότητας αρχιτεκτονικά ευρήματα, οι άφθονες αναθηματικές προσφορές που δεχόταν η λατρευόμενη σ' αυτό θεότητα κατά τη διαχρονική περίοδο της ιστορίας του (Κεφαλληνιάδης 1987: 91-98).

Γράφει για το τοπωνύμιο ο καθηγητής Αρχαιολογίας Β. Λαμπρινουδάκης: «*Το όνομα αναφέρεται σε παλαιά συμβόλαια της Νάξου, όπως π.χ. στο υπ' αρ. 3657 του έτους 1903, ως γύροι: 'ενός αγρού καλουμένου γύροι', και είναι προφανές ότι προέκυψε από το χαρακτηριστικό για την περιοχή τειχογύρι (γύρια-ύρια, όπως λιογύρι-λιοῦρι) από γρανιτόλιθους του ναού, που περιέβαλε την εκκλησία του Αγ. Γεωργίου. Η γραφή του ονόματος Ήρια και η ερμηνεία του σε συσχετισμό με υποθετικό ιερό της Ήρας από ντόπιους λογίους δεν στηρίζεται*» (Λαμπρινουδάκης 1990: 133, υποσ. 1).

Έχω αποδελτιώσει πολλές φορές από έγγραφα τις φράσεις «στο γύρο της Αλυκής», «στους γύρους της Αλυκής», που παραπέμπουν ασφαλώς στους «γύρους» τού παραπάνω εγγράφου. Αναφέρω μία: «... το χοραφι που εχο στο γιρο της Αλικις» (Χατζάκης 2021: 169). Άρα, ο Λαμπρινουδάκης πιθανότατα ευστοχεί στην ετυμολογία του (από την ύπαρξη των γρανιτόλιθων, δηλαδή, που περιέβαλαν κυκλικά τον ναό του αγίου Γεωργίου).

Ο Ιω. Προμπονάς κρίνει πως η ετυμολογία τού τοπωνυμίου από το *Η-ραίον* και *Ήραιον* είναι πιθανότερη (Προμπονάς 1996: 202· ο ίδιος 1986: 104-107· ο ίδιος 1998). Το συνδέει, δηλαδή, με τη λατρεία της θεάς Ήρας (και όχι με αυτήν του θεού Διονύσου, όπως ισχυρίζεται ο Λαμπρινουδάκης), επειδή μάλιστα δεν έχει ανακαλυφθεί μέχρι σήμερα κάποια επιγραφή που να επιβεβαιώνει τη θεωρία του αρχαιολόγου καθηγητή. Άρα, κατά τον Προμπονά, από το *Ηραίον* προέκυψε ο τύπος *Ήρι* (πρβλ. Νύμφαιον → Νύφι) και *Γήρι* με ανάπτυξη του γ (κυρίως σε παρετυμολογίες), άρα στον πληθυντικό *Γήρια-Ήρια* (Προμπονάς 1996: 202).

Στις παραπάνω δύο ερμηνευτικές προτάσεις ας προστεθεί η επομένη ιδική μου: θεωρώ το τοπωνύμιο *ανθρωπωνυμικό* και το συνδέω με μια

Ohnesorg). Πρβλ. Λαμπρινουδάκης 1987-1988^α. Λαμπρινουδάκης 1987-1988^β. Καλογεροπούλου 1987-1988.

από τις παλαιότερες ναξιακές οικογένειες (προ του 16^{ου} αι.)³, αυτήν των Γοργογύρηδων, αφού ο κυρ- Γεωργιλάς Γοργογύρης εμφανίζεται «ὡς ἀξιοπίστος μάρτυς» σε προικοσύμφωνο της 20^{ης} Απριλίου 1539⁴, ο δε κυρ-Νικόλαος σε δωρητήριο έγγραφο της 15^{ης} Μαρτίου 1549 που συντάσσει ο νοτάριος Παντολέων Μηνιάτης⁵. Ο Γεωργιλάς ο νεώτερος αναφέρεται σε 21 έγγραφα του κώδικα 86⁶. Ήταν μάλλον ιερέας, διότι με αυτήν του την ιδιότητα συναντάται σε έγγραφο (αβαντάριο) του 1723, του νοταρίου Στέφ. Τρουμπίνου⁷. Βλ., π.χ., έγγραφα του 1680 όπου εμφανίζεται ως μάρτυρας⁸. Οι κυριότεροι εκπρόσωποι της οικογένειας είναι (κατ' επιλογήν):

- Ο μισέρ Ιάκωβος: Μάρτυρας σε έγγραφο του 1650⁹, του 1681¹⁰, του 1668¹¹, και 11 φορές σε έγγραφα του κ. 86¹². Βλ. ενδεικτικά σε προικοσύμφωνο βεβαιωτική πράξη του 1681, όπου εμφανίζεται ως μάρτυς¹³,
- ο μαστρο-Ιωάννης: Μάρτυρας σε έγγραφο του 1678¹⁴ και του 1682¹⁵,
- ο μισέρ Κωσταντής: Σε έγγραφο του 1683 με περιεχόμενο τη ναύλωση πλοίου για να μεταφερθεί στη Σμύρνη σμύριδα). Αντ' αυτού, ως αγραμμάτου, υπογράφει ο νοτάριος Ιω. Μηνιάτης¹⁶,
- ο Νικόλαος, ιερέας: Μάρτυρας σε έγγραφο του 1646 και του 1650¹⁷,

³ Προφανώς παλαιότερης αυτού του αιώνα. Κατά τον Ιω. Προμπονά, από αυτό το επώνυμο προήλθε με συλλαβική ανομοίωση το επώνυμο *Γιωργίρης*, συναντώμενο σε έγγραφο του 1714. Πρβλ. στην (πρωτοποριακή για την εποχή της συνθέσεώς της) εργασία του Προμπονά (1968: 338-425).

⁴ Βισβίζης 1951: 46.

⁵ Κατσουρός 1955: 57-58.

⁶ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 1269. Προς ενημέρωση των «μη ειδότεων» θυμίζω ότι ο κώδικας 86 αντιστοιχεί στο Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990.

⁷ Ψαρράς, Campagnolo 2010: 192.

⁸ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 209, 227, 228, 248.

⁹ Κατσουρός 1968: 194.

¹⁰ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 303, 304.

¹¹ Χατζάκης 2021, τ. Α': 166.

¹² Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 1269.

¹³ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 291, 303, 304.

¹⁴ Κατσουρός 1968: 215.

¹⁵ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 447.

¹⁶ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 539-540.

¹⁷ Κατσουρός 1968: 95 και 194.

- ο Πώλος: Αδελφός του Ιακώβου¹⁸, αναφέρεται πέντε φορές σε έγγραφα του κ. 86¹⁹, ως μάρτυρας εμφανίζεται σε έγγραφο του 1642²⁰,
- ο Σταμάτης, γιος του ιερέως Ιακώβου. Βλ. ενδεικτικά ένα μαρτυρικό έγγραφο του 1688²¹. Η «... ποτὲ κερά Ἐρήνη», σύζυγός του, αναφέρεται σε έγγραφο του 1655²². Ο ίδιος, κατά πάσαν πιθανότητα, είναι ο εμφανιζόμενος ως μάρτυρας στον νοτάριο Τρουμπίνο, σε έγγραφο του 1730²³. Κόρη του είναι η Φλουρέντζα, η οποία το 1734 αγοράζει έναντι 16 γροσίων από τη Μεργέτα Γεωργιλιά Καλαβρού δύο κατώγια²⁴,
- ο Σωφρόνιος, καλόγηρος μνημονεύεται σε μια αγοραπωλησία της 20^{ης} Ιανουαρίου 1681²⁵.

Εμφανίζεται πολλάκις στα έγγραφα η εξής διατύπωση:

«... τὰ χωράφια στὴ Στελίδα λεγόμενα τοῦ Γοργογύρι...»²⁶, «... καὶ τὸ χωράφιν τὸ περιβολιασμένον, ὁποῦ ἔχει στὰ Καλαμούρια μωδίων 8, πλησίον τοῦ Γοργογύρι»²⁷.

Υπάρχει μαρτυρημένος τύπος στην ονομαστική, το *Γοργογύρι*: «... εἰς τὴν τοποθεσίᾳ τὸ Γοργο(γύρι εἰς τὸν οἶ)κον τῆς κερά-Διανῆς...»²⁸. Το χωράφι που ανήκει στον Γοργογύρι καλεῖται *Γοργογύρι*, στον πληθυντικό αριθμό τα *Γοργογύρια* (πρβλ. ο Χαϊδάρης, το *Χαϊδάρι*). Στο ναξιακό ιδίωμα είναι γνωστό φαινόμενο η σίγηση / αποβολή του γ μεταξὺ φωνηέντων προ των α, ω, ου, ι²⁹. Άρα, οδηγούμεθα στον τύπο *Γοργοῦρι* και *Γοργοῦρια*.

Η συντόμευση του τοπωνυμίου δημιούργησε τον απλούστερο τύπο *Γύρι* (το): «... ἕναν κωμάτι χωράφην περιβολιασμένον, ὁποῦ ἔχει εἰς τὸ μέρος τοῦ Γυρίου» (1540)³⁰, «... εἰς τὸ ἐμυσσὸν χωράφην τοῦ Γυρίου»

¹⁸ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 420.

¹⁹ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 1269.

²⁰ Κατσουρός 1968: 124.

²¹ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 1107.

²² Κατσουρός 1958-59: 173.

²³ Ψαρράς, Campagnolo 2010: 249.

²⁴ Ψαρράς, Campagnolo 2010: 290.

²⁵ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 362, 363.

²⁶ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 198 και 983.

²⁷ Βισβίτζης 1951: 60.

²⁸ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 791.

²⁹ Ιω. Προμπονάς, «Η γλώσσα των ναξιακών εγγράφων», ό.π., 396.

³⁰ Βισβίτζης 1951: 52.

(1541)³¹, «ἤς τὴν τοποθεσία του Γηγίου»³², «... ἐκεῖ στὸ Γύρι» (1551)³³, «... καὶ εἰς τοὺς Ἀγίους Σαράντες στοῦ Ξηροποτάμου τὸ [...] ποὺ ἔχουσιν εἰς τὸ Γύριν...»³⁴, «... εἰς τὴν τοποθεσία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὸ Γύριν...»³⁵, «... ἓνα κομμάτιν χωράφιν ποὺ ἔχειν στὸ Γύριν...»³⁶. Ο πληθυντικός *Γύρια*, με σύγηση του γ, έγινε *Υρία*.

2.2. Κριτόματη, η

Ο ναός της Παναγίας της Κριτόματης (μετόχι παλαιότερα της Χοζοβιώτισσας της Αμοργού) βρίσκεται καθ' οδόν από το χωριό του Αγ-Θαλλελαίου προς το Κουρουνόχωρι των Μελάνων.

Από το 1646 το τοπωνύμιο αναφέρεται υπό την ίδια μορφή με την οποία το γνωρίζουμε σήμερα: *Κριτόματη* δηλαδή. Ιδού (ενδεικτικά) οι μαρτυρίες κάποιων εγγράφων:

- της 3^{ης} Απριλίου 1626: «... εἶναι ἡ πάρτε ποὺ παίρνει ὁ ἄνωθεν ἀφέν(της) Χρυσάκης τὸ μέρος ποὺ εἶναι ἡ κυρία ἡ Κριτόματης, ποὺ πάγει τὸ Κουρνοχώριον...»³⁷,
- της 26^{ης} Μαΐου 1660: «... ἓνα τετάρτι τοῦ ἀμπελίου τοποθεμένον στὰ σύνορα τῆς Κυρίας μ(ας) Κριτόματης...»³⁸,
- της 21^{ης} Μαρτίου 1680: «... ἀντίπεραν τῆς κυρίας τῆς Κριτομάτης...»³⁹. Εἶναι ἡ μόνη περίπτωση που το τοπωνύμιο τονίζεται στην παρallήγουσα,
- της 23^{ης} Μαΐου 1734, σε πωλητήριο οικίας: «... *Ησαΐας καλόγερος κυρίας Κριτόματης μαρτυρώ...*»⁴⁰.

³¹ Βισβίξης 1951: 72.

³² Χατζάκης 2021, τ. Α': 405.

³³ Βισβίξης 1951: 97.

³⁴ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 905.

³⁵ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 1025.

³⁶ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 1054.

³⁷ Κατσουρός 1968: 39.

³⁸ Κατσουρός 1968: 110. Βλ. και Χατζάκης 2021, τ. Α': 198, έγγρ. της 6^{ης} Ιουνίου 1669.

³⁹ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 153.

⁴⁰ Ψαρράς, Campagnolo 2010: 348. Δες στο ίδιο τον ίδιο τύπο και στις σσ. 92 (έγγραφο του 1718), 164 (έγγραφο του 1720), κ.α. στο λήμμα *Κριτόματη* του *Ευρετηρίου*.

Εξαίρεση αποτελούν ο λόγιος Ιάκωβος ντε Γκριμάλντι και ο φωτογράφος Γιάννης Μαργαρίτης. Ο πρώτος -στα *Ναξιακά*, ήτοι *ιστορία της Νήσου Νάξου...*- την αναφέρει ως *Κριτόμαρτι* (Ντε Γκριμάλντι 1985: 6, υποσημ. 21α), ο δεύτερος (2005: 65) ως *Κρυπτόματη*.

Κατά μίαν εκδοχή, το *Κριτόματη* σχετίζεται με το *κριτής* + *όμμα*, άρα σημαίνει την έχουσα όμματα κριτού και ορθογραφείται με δύο μ. Στη Νάξο, όπως αναφέρει ο Ι. Κ. Βογιατζίδης (1918: 3), ο εισηγητής της παραπάνω απόψεως, «υπάρχει η αντίληψη ότι η Παναγία δεν ασκεί χρέη μόνο μεσίτριας αλλά και κριτή, όπως ο Θεός, και μάλιστα ότι είναι αδυσώπητη τιμωρός των παραβατών του ηθικού νόμου -ας σημειωθεί ότι στ' Απεράθου ακούονται συχνά οι κατάρες: "που να σε κρίνη η Παναγία" και "νά 'χω αντίδικο την Παναγία"- και ότι παλαιότερα, όταν κάποιος κατηγορείτο άδικα για ζωοκλοπή, μπορούσε ν' αποδείξη την αθωότητά του με όρκο που έδινε μέσα στην εκκλησία και μπροστά στην εικόνα της Παναγίας...».

Μια δεύτερη ερμηνεία προτείνει ο Αντώνιος Κατσουρός: «... υπάρχουν επωνυμίες της Παναγίας σχετικές με τη διαμόρφωση από τον ζωγράφο των ματιών της. Έτσι υπάρχει η Παναγία η Καλομμάτα (= ομορφοματούσα), η Μαυρομάτα, η Μεγαλομάτα και ακόμη η Γουρλομάτα. Αυτή η τελευταία, που φανερώνει ένα ζωγραφικό τύπο της Παναγίας με μάτια μεγάλα και γουρλωτά, υπερβολικά ανοιγμένα, που οι βολβοί της είναι πεταγμένοι έξω από τις κόγχες και επομένως παρουσιάζουν μεγάλη κυρτότητα, μάς οδηγεί να υποθέσουμε ότι αυτή η ναξιακή επωνυμία, που ίσως είναι πολύ παλαιά, προήλθε από εικόνα στην οποία τα μάτια της Παναγίας παρουσιάζονταν *κυρτά*. Αρχικά βέβαια θα την είπαν: Παναγία η Κυρτόμματος, έπειτα, με μετάθεση του ρ, πολύ συχνή στη Νέα Ελληνική (αδερφάκι > αδρεφάκι, αδερμώνιστος > αδριμώνιστος (...), αρσενικοβότανο > σερνικοβότανο), έγινε Κρυτόμματη» (Κατσουρός 1989: 25).

Θεωρώ πως ο αείμνηστος λόγιος στην περίπτωση αυτή μάλλον σφάλει. Το επίθετο *κυρτός* δεν ανήκει στο λεξιλόγιο του λαϊκού ανθρώπου. Ερμηνεύει, δηλαδή, έναν λαϊκόν τύπο με εργαλεία άλλου πολιτιστικού συστήματος.

Ο προαναφερθείς Ιακ. Ντε Γκριμάλντι, συγγραφέας μιας *Ιστορίας της Νάξου* (τμήμα της απόκειται στο *Ιστορικών Αρχείων της Χώρας της*) έχει προβεί στις πλέον ευφάνταστες παρετυμολογήσεις ονομάτων του

ναξιακού χώρου (Καρούσης 2013: 414), επηρεασμένος από την αρχαιοπληξία που τον χαρακτηρίζει: όλα σχεδόν, κατ' αυτόν, πρέπει να συνδεθούν με τον αρχαίο κόσμο του νησιού, ως επιπλέον αποδείξεις της (αδιαμφισβήτητης) ιστορικής συνέχειάς του.

Παρ' όλα αυτά, στην περίπτωση της Κριτόματης, θα μπορούσε κάποιος, όπως ο εδώ υπογραφόμενος, να υποστηρίξει την εκδοχή του ναξιώτη λογίου και να παραδεχθεί ότι *ενδεχομένως* το τοπωνύμιο σχετίζεται με το *Βριτόμαρτις*. Για τον αγράμματο λαϊκό άνθρωπο της Νάξου η αρχαιοπρεπέστατη λέξη (από κάποια χρονική περίοδο και εντεύθεν) δεν σήμαινε τίποτε, «προσαρμόστηκε» λοιπόν στον τύπο της *Κριτόματης*, που όπως προαναφέρθηκε, είχε αρκετές αναφορές στις δικές του ακουστικές και εννοιολογικές παραστάσεις.

Ο Διόδωρος Σικελιώτης αναφέρει «*Βριτόμαρτιν (...) τὴν προσαγορευομένην Δίκτυνναν μυθολογοῦσι γενέσθαι μὲν ἐν Καινοῖ τῆς Κρήτης ἐκ Διδὸς καὶ Κάρμης τῆς Εὐβούλου τοῦ γεννηθέντος ἐκ Δήμητρος*» (Κακριδῆς 1986: 83). Κατ' άλλους η Δίκτυννα ήταν αυτόνομη επιτόπια θεά, (*ὡ παῖ τὰς Λατοῦς Δίκτυνν' οὐρεία*)⁴¹). Η Βριτόμαρτις και η Δίκτυννα συνταυτίσθηκαν αργότερα με την Αρτέμιδα⁴².

Οι σχέσεις Νάξου και Κρήτης είναι γνωστές από τα μυθικά χρόνια (Κούρου 1994: 292 κ.ε.· Κωτσάκης 2025, 28-35). Αλλά και αυτές μεταξύ Δήλου και Νάξου, ιδίως μέχρι τα μέσα του 6^{ου} π.Χ. αι., περίοδο κατά την οποία άρχεται η σε αυτήν ενεργός ανάμειξη των Αθηναίων. Θεωρώ, λοιπόν, απίθανο να μην έχει επεκταθεί η λατρεία της στη Νάξο. Η απόφαση της Ναξίας Νικάνδρας να αποστείλει ως ανάθημα στην ιερή Δήλο άγαλμα της θεάς ενδέχεται να σημαίνει την λατρεία της και στη Νάξο. Γράφει επακριβώς ο αείμνηστος αρχαιολόγος Ν. Μ. Κοντολέων (1947: 62): «*Δεν είναι εκπληκτικόν ότι το παλαιότατον ελληνικόν γλυπτόν, το άγαλμα με το οποίον αρχίζει η ελληνική πλαστική είναι έν ναξιακόν έργον; Άγαλμα της Αρτέμιδος αφιερωμένον εις την θεάν της Δήλου υπό της ευγενούς Ναξίας Νικάνδρας (650 π.Χ.)...*». Εικάζω ότι η

⁴¹ Βλ. Ευρυπίδης, *Ιφιγένεια ἐν Ταύροις*, στ. 126.

⁴² «... Καὶ τὰς μὲν διατριβάς ποιήσασθαι μετὰ τῆς Ἀρτέμιδος, ἀφ' ἧς αἰτίας ἐνίους δοκεῖν τὴν αὐτὴν εἶναι Δίκτυνναν τε καὶ Ἀρτεμιν» (Διόδωρος Σικελιώτης, 5.76). Πρβλ. Σέργης 2015.

λατρεία της κρητικής (σεληνιακής θεάς) είτε ως Βριτομάρτιδος⁴³, είτε ως Αρτέμιδος είχε διεισδύσει στη Νάξο από την αρχαϊκή τουλάχιστον περίοδο της ιστορίας της. Τελευταίο επιχείρημα έστω μια λαϊκή παράδοση που μας διασώζει ο Ιγνάτιος Λίχτλε, με το κύρος που οφείλουμε πάντοτε να αποδίδουμε σ' αυτό το είδος των λαϊκών αφηγήσεων: «Σε μικρό διάστημα από την ανατολική μητρόπολη στο Μπούργο βρίσκεται ένα τετράγωνο κτίριο με ύψος 8 με 10 πόδια, στο οποίο ανεβαίνει κανείς με 4 βαθμίδες από γρανίτη. Πάνω είναι τριγύρω καθίσματα από πέτρινες πλάκες και πίσω υπάρχει τείχος που χρησιμεύει για την ανάπαυση των καθημένων σε ύψος μιας πήχης και αυτό ονομάζεται παραπέτασμα. Εκεί υπάρχει ένας θόλος με δύο στόμια από όπου έβγαζαν το νερό με υδρίες, κάτω από το θόλο υπάρχει μια δεξαμενή. Όλο αυτό ονομάζεται λουτρά της Αρτέμιδος ή η πηγή της Αριάδνης» (Κρέμος 1892: 66).

2.3. Γιαμπουράς, ο

Επώνυμο γνωστό στη Νάξο τουλάχιστον από το 1527 με τον ίδιο ακριβώς σημερινό του τύπο (*Γιαμπουράς*). Ο Νικολός Ντε-Μαρής πωλεί περιβόλι του στις Μέλανες στον κυρ Κωνσταντή Γιαμπουρά, γιο του «μακαριτού» Ιωάννη⁴⁴. Ο Γιώργης Γιαμπουράς εμφανίζεται σε έγγραφο του 1669 (Χατζάκης 2021: 206), σε μαρτυρική κατάθεση του 1718 αναφέρεται ο Δημήτρης⁴⁵. Από τα συμφραζόμενα του κειμένου φαίνεται πως πρόκειται περί κατοίκου των Μελάνων, εκτός αν διαβιοί αλλού και τυγχάνει να έχει κτήματα στην εν λόγω περιοχή. Αναφέρεται εκ νέου σε ανάλογη μαρτυρία (για τα όρια των «τόπων» των Ιησουιτών στις Μέλανες) το έτος 1720⁴⁶, άρα εικάζω ότι ήταν κάτοικος του χωριού. Αντιθέτως, κάποιος Λιανός Γιαμπουράς συντάσσει «κομπρεμέσο» (συνυποσχετικό) με τους Χρουσή Σομμαρίπα, Γιακουμή Πετρόκολο για το περιβόλι ονομαζόμενο *Αλεφραγκή «τοποθεμένο στην Ποταμιά»* και ορίζουν αιρετούς κριτές (αλμπίτρους)⁴⁷. Το 1734 η Φλουρού,

⁴³ Κατά τον Γκριμάλντι, (ό.π.) κάποιοι αρχαίοι συγγραφείς ερμηνεύουν το όνομά της από το *βριτύ* = γλυκύ και το *μάρτις* = παρθένος, άρα *Βριτόμαρτις* σημαίνει τη Γλυκειά Παρθένο.

⁴⁴ Κατσουρός 1955: 52-53.

⁴⁵ Ψαρράς, Campagnolo 2010: 77.

⁴⁶ Ψαρράς, Campagnolo 2010: 150.

⁴⁷ Ψαρράς, Campagnolo 2010: 257-258.

γυναίκα του «ποτέ Αντώνη Γιαμπουρά» συντάσσει τη διαθήκη της ενώπιον μαρτύρων και του νοταρίου Τρουμπίνου⁴⁸. Σήμερα το επώνυμο επιχωριάζει στα χωριά Ποταμιά και Γαλανάδο και στη Χώρα, μετά την «κάθοδο» σε αυτήν Γαλαναδιωτών και Ποταμιτών.

Η αναζήτηση του ετύμου του επωνύμου σε οδηγεί στις εξής σκέψεις: στην Κορινθία συναντούμε το επώνυμο *Γιαμπουράνης*. Πολλά επώνυμα που έληγαν σε *-an* στη γλώσσα της προέλευσής τους δίνουν διπλούς τύπους, σε *-άς* και *-άνης*, επειδή οι «Βυζαντινοί» εκλάμβαναν αυτό το *-άν* (π.χ., *Padon-an* = Παδοβάνος, ο καταγόμενος από την Πάδοβα) ως αιτιατική και σχηματίζαν, υποχωρητικά, ονομαστική σε *-άς* (π.χ., Παντουβάς-Παντουβάνης), άρα, τα Γιαμπουράς-Γιαμπουράνης είναι το ίδιο όνομα σε δύο φαινομενικά διαφορετικούς τύπους.

Στη Μεσσηνία και τη Λακωνία επιχωριάζει το αρβανίτικο επίθετο *Τζαμουράνης-Τζαμπουράνης*. Το πρόθημα *Τζα-* αντιστοιχεί στο ελληνικό μπαρμπα- (π.χ. *Τζα-δήμας*, *Τζα-βέλλας*, *Τζα-βάρας*, *Τζα-χρήστος*, κ.ά.) και έλκει την καταγωγή του από το τουρκ. *caca* > αλβ. *xhaxha* = θείος, μπάρμπα. Για το *μ* που ηχηροποιείται σε *μπ* διαθέτουμε εκατοντάδες παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο.

Υπάρχουν και οι τύποι (απ' όπου το ημιεξελληνισμένο Γιαμπουράνης) και *Τζαμουράς / Τζαμπουράς*, απ' όπου το ημιεξελληνισμένο Γιαμπουράς. Τα προαναφερθέντα επώνυμα απαντούν κυρίως στην Ήπειρο (*Τζαμπουράς*), τη Μεσσηνία (*Τζαμουράνης*), και την Κορινθία (*Γιαμπουράνης*), άρα σε μέρη όπου κατοικήθηκαν όντως από Αρβανίτες, γεγονός που ενισχύει την εδώ προταθείσα ερμηνεία του επωνύμου.

Άρα, το *Γιαμπουράς* προέρχεται από τα αρβανίτικα *Xha + Burani* (αλβανικό επώνυμο) = *Xhaburani* (προφέρεται *Τζαμπουράνι*) και εξελληνίστηκε το «κακόηχο» *Τζα-* σε *Για-*⁴⁹.

2.4. Λιαρμής, ο

Σε πωλητήρια έγγραφα της 6^{ης} Αυγούστου 1631 και 13^{ης} Ιανουαρίου 1640 πωλείται περιβόλι και «παλαιόσπιτα δύνον» στον κυρ-Ιωάννη, γιο του Γουλιαρμάκη Μπερνή⁵⁰. Ο ίδιος «ό μαστρού Ιωάννης Γουλιαρμής

⁴⁸ Ψαρράς, Campagnolo 2010: 288-289.

⁴⁹ Οφείλω χάριτας στον εκλεκτό συνάδελφο κ. Παναγιώτη Κριμπά, για την πολύτιμη αρωγή του.

⁵⁰ Κατσουρός 1958-1959: 135, 156.

ἀπὸ ζήτησιν τοῦ μαστροῦ Νικολοῦ Λιοντῆν...» καλεῖται στις 28 Απριλίου 1689 να δώσει τη μαρτυρία του για κάποιο ζήτημα ενώπιον του νοταρίου Ιω. Μηνιάτη⁵¹. Ο Ιωάννης επαγγέλλετο τον «*χτίστην*» (το δηλώνει και το *μαστρο-* του κειμένου) και ἔνεκα της σχετικής του εμπειρίας φέρεται σε ἄλλο ἔγγραφο του 1681 ως «*αποκοφτής*» (εκτιμητής) ενός εργαστηρίου που πωλήθηκε⁵². Το επώνυμο *Γουλιέλμος* ήταν σύνηθες στη Νάξο. Ο Αντώνης (π.χ.) μαρτυρεῖται σε ἔγγραφο του 1734, ο Ιωάννης σε ἄλλο του 1735⁵³.

Στην περίπτωση του *Λιαρμή*, ὅπως ἤδη φάνηκε ἀπὸ το παραπάνω ἔγγραφο του 1689, ἔχουμε το βαπτιστικό ὄνομα *Γουλιέλμος* > *Γουλιερμάκης* ἢ *Γουλιαρμάκης* με υποκορισμό (βλ., π.χ. Χατζάκης 2021, τ. Α': 178), ἐξ ὧν το *Γουλιαρμής* (βλ. παραπάνω τον μαστρο-Γιάννη του *Γουλιαρμή*), ἀπὸ ὅπου με ἀπλοποίηση / περικοπή προέκυψε το *Λιαρμής*.

2.5. Ντεζαουράρια, του

Ονομασία αγρού του Αγερσανιού, στην περιοχή της *Αλυκής*. Η προφορική παράδοση το διασώζει ὑπὸ τους τύπους *Ντεζαοράρια*, *Νταουζάρια* ὡς και στην πλέον παραφθαρμένη εκδοχή του *Ντεζαομαρία*!

Κατατάσσεται στην κατηγορία των προερχομένων ἀπὸ τους παλαιούς ιδιοκτήτες γης, ἀφού ο συγκεκριμένος αγρός διατηρεῖ ἀκόμη τον τίτλο ενός ἀπὸ τους πρώτους κατόχους του. Κάποιον «*Δυτικού*» που ἔφερε τον τίτλο του *trésorier* (ταμία, θησαυροφύλακα) της Αδελφότητος του Τιμίου Σταυρού, κάποιον δηλαδή *ντεζαουράριου*. Σε ἔγγραφο (π.χ.) της 7^{ης} Αυγούστου του 1682 ἐνεφανίσθη ενώπιον του νοταρίου Ιω. Μηνιάτη «... ὁ παναινδεσιμώτατος ἀφέντης πρὸ Φραντζέσκος Κορονέλλος *ντεζαουράριος καὶ βικάριος*...»· ο ἴδιος επανεμφανίζεται σε ἄλλα τρία ἔγγραφα του 1685 του ἰδίου κώδικα⁵⁴.

⁵¹ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 1145.

⁵² Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 363.

⁵³ Ψαρράς, Campagnolo 2010: 415-416 και 434.

⁵⁴ Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1990: 441, 837-839. Ο προ-προπάππος του Ιακώβου Ναυπλιώτη Τζαμπατάκης (Gian-Battista) Κονδύλης ήταν *ντεζαουράριος* της Αδελφότητος του Τιμίου Σταυρού. Τον ευχαριστώ και ἀπὸ τη θέση αυτήν για τις πληροφορίες του.

2.6. Αντέλονας, ο

Μικροτοπωνύμιο του Αγερσανιού, στην περιοχή του ποδοσφαιρικού γηπέδου του χωριού.

Είναι αγνώστου ετύμου κατά το *Ιστορικόν Λεξικόν της Ακαδημίας Αθηνών*. Αναφέρεται όμως εκεί η σημασία του στη Σύρο: Είδος συκιάς, «*παραγούσης λευκά μεγάλα σύκα*». Στο Αγερσανί αυτό το ίδιο δένδρο ονομάζεται *αδέλονας* (ο), ή *αδελόνα* (η): στο γειτονικό Γλινάδο (ως θηλυκό) *αδελονικιά*, πρόκειται δηλαδή για την *αντελονοσυκεά (ντελοσυκεά στην Κω) του *Ιστορικού Λεξικού*, η οποία (στο Γλινάδο ιδίως) παράγει μικρά (όχι μεγάλα όπως προαναφέρθηκε), άσπρα σύκα κατά την περίοδο του φθινοπώρου: Είναι τα γευστικότερα *αδελόνικα* (Γλινάδο), *αδελόνικα* (στο Φιλώτι και την Κόρωνο).

Τρεις ερμηνείες του ετύμου του προτείνω:

1. Σχετίζεται με κάποιον καλλιεργητή ή κάποιον έμπορο ή γενικότερα με κάποιο πρόσωπο, το οποίο άφησε το αποτύπωμά του στην όλη ιστορική παρουσία του καρπού αυτού. Στην Τήλο, με πληροφορεί ο συνάδελφος Χάρης Κουτελάκης, υπήρχε μια θαυμαστή ποικιλία σταφυλιού, γνωστή και στα γύρω νησιά. Ο πρώτος καλλιεργητής του ονόματι Μιχαλάντος «εβάπτισε» τη συγκεκριμένη ποικιλία *Μιχαλάντικο* σταφύλι. Αν ίσχυσε στην περίπτωσή μας η ίδια ονοματοδοτική λογική, ο ονοματοδότης θα ήταν πιθανώς κάποιος Τελώνης. Άρα, από το τελώνικο σύκο, μετά την παράλειψη του ουσιαστικού, οδηγηθήκαμε στον τύπο *τελώνικο*, το οποίο συναντούμε στη Μήλο, σύμφωνα με το *Αρχείον του Ιστορικού Λεξικού*⁵⁵. Αυτός, μετά την προσθήκη του προθετικού α- (πρβλ. *μασχάλη* > α-*μασχάλη*) μετετράπη σε α-*αδελόνικο*, από τη συνήθη στη Νάξο «ηχηροποίηση» του τ (μπροστά από φωνήεν) και τη μετατροπή του σε d. Τοπωνύμιο *Αντελόνικο* συναντώ στον κώδικα 85, σε έγγραφο της 5^{ης} Οκτωβρίου 1672 (βλ. Χατζάκης 2021, τ. Β': 77).

2. Η δεύτερη πρόταση επιχειρεί να συνδέσει την ετυμολογία της λέξης με τον τόπο παραγωγής του συγκεκριμένου φρούτου. Αυτός είναι η πόλη της Αιτάλειας, ιδρυμένη από τον Άτταλο τον 2^ο π.Χ. αι., στην τουρκική όμως εκφορά της, ως Antalya, Αντάλια. Η πόλη και η ευρύτερη περιοχή μέχρι και σήμερα είναι γνωστή για την πλούσια παραγωγή και την ευρεία εξαγωγή σύκων. Ενδέχεται, λοιπόν, ένα είδος σύκου, το ναξιακό *αδελόνικο*, να παραγόταν αποκλειστικά στην έν λόγω

⁵⁵ Στο λήμμα του *τελώνικος*.

περιοχή και να διαδόθηκε, στα πλησίον ευρισκόμενα (τουλάχιστον) αιγαιοπελαγίτικα νησιά. Άρα, Αντάλια > ανταλόνικο σύκο > αντελόνικο (κατά παράλειψη του ουσιαστικού και μετατροπή του α). Η εναλλαγή α με ε είναι «προελληνικής» καταγωγής μάς πληροφορεί ο Προμπονάς: προ των υγρών λ και ρ.

2.7. Πορταλαμίδι, το

Μικροτοπωνύμιο του Αγερσανιού, στην ευρύτερη περιοχή των *Καλαμουριών* (φυτώνυμικού μικροτοπωνυμίου⁵⁶).

Η φίλη φιλόλογος Ιωάννα Δρη⁵⁷ με πληροφορεί ότι στις Τρίποδες με τη λέξη αυτή εννοείται ένα μικρό εσωτερικό συρτάρι στο μπαούλο, στο οποίο οι γυναίκες τοποθετούσαν κατά κύριο λόγο τα είδη της ραπτικής. Αυτήν την εκδοχή επιβεβαίωσα, με νέα έρευνα και στο Αγερσανί⁵⁸. Κατά τον Ιωάννη Προμπονά, στο Φιλώτι οι κάτοικοι του χωριού φύλασσαν στον χώρο του όλα τα αποδεικτικά των δοσοληψιών τους δικαιοπρακτικά έγγραφα. Πάντως στη μνημειώδη εργασία του για το παλαιότερο ναξιακό ιδίωμα *πορταλαμίδι* ονόμαζαν οι συγχωριανοί του Φιλωτίτες και την εντός τοίχου οπή παρά την κλίνη, όπου εναπέθεταν διάφορα αντικείμενα (1968: 393).

Όμως, αμφότερες οι παραπάνω σημασίες ουδόλως σχετίζονται με την ονομασία ενός αγρού, η μεταξύ τους *ασυνάφεια* είναι θαρρώ ευκόλως διακρινόμενη. Η δική μου ερμηνεία το κατατάσσει στην κατηγορία των προερχομένων από τους παλαιούς κατόχους της αξιώτικης γης, τους «Φράγκους» εκμεταλλευτές της (ήδη από τις αρχές του 13^{ου} αι.).

Οι παλαιοί κάτοικοι της λαϊκής συνοικίας του *Νιου Χωριού* της Χώρας αποκαλούσαν τον Άγιο Βαρθολομαίο (το καθολικό παρεκκλήσιο της πόλης) «Σαν Μπουρταλαμίο» (βλ. Χατζάκης 2021, τ. Α': 263· Κρέμος 1892: 66). Το όνομα «*Μπουρταλαμίου Στελής του Σανούδου*» μνημονεύεται το έτος 1541 από κάποιον ναξιώτη νοτάριο (πρβλ. Βισβίξης 1951: 75). Ο Μπουρταλαμίου Στελής του εγγράφου είναι ο Βαρθολομαίος Στελής - Στελιανός (Στυλιανός). Κάποιος συνεπώνυμός του «δυτικός», παλιός ιδιοκτήτης γης στην περιοχή του Αγερσανιού (π.χ., ο Ιωάννης

⁵⁶ Από το *καλάμι* και την υποκοριστική κατάληξη -*ούρι*.

⁵⁷ Την ευχαριστώ και από τη θέση αυτήν.

⁵⁸ Ευχαριστώ την κ. Κατερίνα Δημητροκάλλη, συμμαθήτριά μου στο Γυμνάσιο Νάξου, για την πληροφορία της.

Μπουρδαλαμιός, – βλ. Χατζάκης 2021, τ. Α': 164 –, ή ο Νικόλας Μπουρταλαμιός, – βλ. Χατζάκης, ό.π., τ. Β': 118) ή και ο ίδιος ενδεχομένως ο Στελής έδωσαν το όνομά τους στον έν λόγω αγρό, ως ιδιοκτήτες του.

2.8. Σακοντετέδαινας, της

Μικροτοπωνύμιο του Αγερσανιού. Δεν το διασώζει η προφορική παράδοση, διότι προφανώς το αμπέλι που δίνουν με *αβαντάριο* ο αφέντης Ιάκωβος Σουμμαρίπας και η συμβία του Μαρία το 1723 στην κόρη τους Φιλίππα («... *άμπέλι στ' Αγιαρσανί λεγόμενο Σακοντετέδαινας...*») έχει πλέον μετονομασθεί (Ψαρράς, Campagnolo 2010: 191).

Ο τύπος *Αγιαρσανί* (εκ του Αγία Αρσανή) του παραπάνω εγγράφου δικαιολογεί άλλη μια φορά την ετυμολογία του ονόματος του χωριού που παρουσίασα αλλού (Σέργης 2013). Η ιδιοκτήτρια του αμπελιού ήταν προφανώς σύζυγος κάποιου παλαιού, ίσως ενός από τους παλαιότερους «δυτικούς» ιδιοκτήτες γης τής περιοχής του Αγιερσανιού. Πρόκειται, κατά πάσαν πιθανότητα, για κάποιον με το επώνυμο **Σεκοντετές*, εξού το ανδρωνυμικό *Σεκοντετέδαινα*, με μετατροπή του ε σε α.

2.9. Ευρετή, η

Πρόκειται για μια από τις συνοικίες του Αγερσανιού, ένα από τα πλέον «λαογραφικά» τοπωνύμια του χωριού, για τους λόγους που εξηγώ στα αμέσως επόμενα. Καταθέτω τρεις ερμηνευτικές προτάσεις:

1. Στον «παραδοσιακό» μας πολιτισμό ήταν ευρέως διαδεδομένο το έθιμο όταν πέθαιναν τα αρσενικά τέκνα (κυρίως) μιας οικογένειας, να εγκαταλείπουν οι γονείς τους (ή η μαμμή) το τελευταίο (το ολίγων ημερών) αρσενικό σε κάποιο σταυροδρόμι, να το εύρει ο πρώτος τυχών (συνήθως μετά από συνεννόηση), να το βαφτίσει (να το αποδώσει στην οικογένειά του με άλλο όνομα δηλαδή), για να μην έχει την απ-αΐσια τύχη των αδερφών του. Επρόκειτο για μια (άκρως θεατρική) τελετουργική πράξη, για μια ιδιαίτερη μορφή επανενσωμάτωσης των κινδυνευόντων βρεφών στην κοινωνία, στη βάση της οποίας υπέκειτο η εξής έννοια και η συνακόλουθή της πρακτική: *Το παιδί αποχωριζόταν από την φυσική του οικογένεια, η οποία εθεωρείτο υπεύθυνη για τον θάνατο των προηγούμενων «αδελφών» του, το εύρισκε κάποιος, το βάφτιζε, του έδιδε νέο όνομα, δηλαδή νέο σώμα, νέα ταυτότητα. Επρόκειτο (δηλαδή) για μια συμβολική νέα γέννησή του.*

Το έκθετο αυτό παιδί, το *ευρετό*, έγινε *βρετό* ή *βρετή* στη λαϊκή του εκφορά, εξ ου προήλθε το γνωστό στη Νάξο κ.α. επώνυμο *Βρετός*. Σε άλλες περιοχές του Ελληνισμού συναντάται ως *Βρετούνι* (Μάνη), ως *Βρετουδάκι* (υποκοριστικό) στην Κρήτη. Συναφή επώνυμα είναι τα *Βρετόπουλος*, *Βρετουδάκης*, *Βρετάκης*, *Βρετάκος*, *Βρετέας*, *Βρετάς*, *Καλλιβρετάκης*, κ.ά.⁵⁹.

Συναντάται και ως βαπτιστικό όνομα: *Βρετός*, *Βρετή* / *Ευρετή*, *Βρετούλα*, *Βρετώ*, ενώ δεκάδες είναι τα τοπωνύμια που δημιουργήθηκαν από αυτό. Το *Ευρετή* (ως τοπωνύμιο) το συναντώ όχι μόνο στο Αγερσανί, αλλά και στη Χίο και την Κύπρο.

Δηλαδή, το αγερσανιώτικο τοπωνύμιο ονομάστηκε πιθανώς από το παρωνύμιο κάποιας ευρετής / βρετής γυναίκας που κατοίκησε, μεταξύ των πρώτων ίσως οικιστών του χώρου, τη συγκεκριμένη συνοικία. Ή από κάποιο συμβάν στο οποίο πιθανώς ενεπλάκη ή με το οποίο σχετίζεται αμέσως κάποια *ευρετή* κυρία.

2. Δεύτερη πρόταση: *Ευρετή*, κατά το *Ιστορικόν Λεξικόν της Ακαδημίας Αθηνών*, είναι (στην Κύπρο τουλάχιστον) ο ανακαλυφθείς θησαυρός⁶⁰. Ίδου τι εννοούσα όταν προαναφέρθηκα στην ανάγκη να διαθέτουμε «καταγωγικές ιστορίες» ενός τοπωνυμίου, συνήθως λαϊκές παραδόσεις: Μήπως (σύμφωνα με κάποιαν από αυτές) βρέθηκε στην περιοχή αρχαίος θησαυρός; Υπήρχαν οικοδομήματα αρχαιοελληνικά ή νεώτερα Βυζαντινά η έν λόγω περιοχή; Η περιοχή *Μάρμαρα* (που γνωρίζω ότι συνορεύει με την *Ευρετή*) δεν παραπέμπει σε μαρμάρινα υπολείμματα αρχαίου ή υστερότερου οικοδομήματος;

3. Η τρίτη εκδοχή: *Ευρετή* είναι η πηγή ύδατος (κατά το *Ιστορικόν Λεξικόν της Ακαδημίας Αθηνών*⁶¹). Στην περίπτωση αυτή θα θεωρήσουμε ότι το τοπωνύμιο έχει παραφθαρεί μερικώς και ότι σχετίζεται με τη ρίζα *βρυ-*, που δηλώνει πηγή (βρύση), αναβλύζον νερό. Μήπως το υφιστάμενο εντός της συνοικίας-περιοχής πηγάδι έδωσε το όνομά του σ' αυτήν τη συνοικία; Επιπλέον, στη Λακωνία, *βρετή* ονομάζεται ειδικότερα η αγία εικόνα, η κρυμμένη κάπου, που ανακαλύφθηκε όπως ο προαναφερθείς θησαυρός. Αν όντως συνέβη και στην περίπτωσή μας ανάλογη

⁵⁹ Αναλυτικότερα βλ. Σέργης 2017: 128-132.

⁶⁰ *Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής...*, τ. 4, τχ. 1 (1953), 121.

⁶¹ *Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής...*, ό.π.

θεοφάνεια, ενδέχεται να οφείλει το τοπωνύμιο την ονομασία του σ' αυτήν⁶².

2.10. Καλή Στοιχειά, η

Μικροτοπωνύμιο στα όρια των κοινοτήτων Δανακού και Απεράθου. Στην ευρύτερη (κτηνοτροφική) περιοχή εντοπίζουμε:

- πάμπολλα κάστρα και πύργους («Πύργος του Κανάκη», «Πυργάκι των Ανακιώ», «Καστέλι», «Πυργί», «Κάστρο της Πέτασης», «Κάστρο του Αϊ-Λιά», κ.ά.), που παραπέμπουν κατά πάσαν πιθανότητα και σε αρχαιοελληνικές ή και προϊστορικές περιόδους του χωριού,
- βράχους που η λαϊκή φαντασία «μορφοποιεί» σε αντικείμενα και τα συνδέει ακόμη και με πρόσωπα της αρχαίας ιστορίας, π.χ. «Τραπέζι του Φιλίππου»,
- τοπωνύμια που μας θυμίζουν τη μεσαιωνική του περίοδο, π.χ. «Του χωροεπισκόπου», «Του Ιερομονάχου», «Του Διάκου», «Του Καλλίνικου», κ.ά. (Μπαρδάνης 1989: 118).
- τοπωνύμια που αναφέρονται σε σπηλιές στις οποίες (κατά τη λαϊκή αντίληψη) κατέφευγαν «στοιχειά», π.χ. «Στοιχειωμένη Σπηλιά», «Τουρκοσπήλιαδο», «Καλής Κιουράς», «Εξημμένης»⁶³, «Του Τράου», κ.ά.

Ο αείμνηστος Μιχ. Μπαρδάνης, καθηγητής Μαθηματικών, ο δημιουργός της Αρχαιολογικής Συλλογής του χωριού, του Αρχαιολογικού Μουσείου του δηλαδή, σημειώνει σε παλαιό δημοσίευσμά του ότι στην περιοχή συναντούσε πολύτιμα μέταλλα: αιματίτη, ασήμι, μάλαμα, σίδηρο, χαλκό, μολύβι, βολφράμιο, τζίγκο, κ.ά. Εκ τούτου, αλλά και βασιζόμενος σε λαϊκές παραδόσεις, κρίνει πως το τοπωνύμιο σχετίζεται με τα «Καλά Στοιχειά», τα πολύτιμα μέταλλα, που εξελίχθηκε επί το λαϊκότερον σε «Καλά Στοιχειά».

Οι λαϊκές παραδόσεις που καταγράφει αναφέρονται εν συνόψει σε επιδρομές κουρσάρων και Οθωμανών και σε μεταφορά πολύτιμων μετάλλων και συναφών ευρημάτων από την λεηλατούμενη περιοχή σε άγνωστους προορισμούς, πιθανώς στην Τουρκία.

⁶² *Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής...*, ό.π.

⁶³ Αρχαιοελληνικό μικροτοπωνύμιο κατά τον Αντ. Κατσουρό (1947: 79), πιθανώς από τα καμένα δάση της περιοχής.

Σε μια από αυτές τις επιδρομές, από την περιοχή της «Καλής Στοιχειάς», «... ένα βράδυ, ξεσηκώσανε δέκα τέσσερις μουλαριές χρυσά νομίσματα, αφού φοβήσανε τους βοσκούς, για να μη πλησιάσουνε εκεί». Ένα βοσκαρέλλι που παρακολουθούσε τη σκηνή τούς ρώτησε τι φορτώνουν και τους ζήτησε να του δώσουν κάτι από αυτά. Εκείνοι του έδωσαν το μανίκι της πατατούκας του και τοποθέτησαν μέσα αρκετά χρυσά νομίσματα. Όμως, λύθηκε ο κόμπος του και το πολύτιμο περιεχόμενό του σκόρπισε. Την επομένη ημέρα ο μικρός διηγήθηκε τα καθήκαστα στον βοσκό-κύριό του, ο οποίος έσπευσε στην περιοχή που τού υπέδειξε η περιγραφή και το μάζεψε. «Από το βράδυ εκείνο [που «άδειασαν» την «Καλή Στοιχειά» και ολοκληρώθηκε το έργο των αρχαιοκαπήλων] δεν ξαναχτύπησε τα μεσάνυχτα η καμπάνα...». Ούτε το καμπανέλλι «Του στοιχειού της Εξημένης». Τι είχε συμβεί στη δεύτερη περίπτωση; Ένας άφοβος νέος του χωριού, ο «Πέτρος», μόλις άκουσε τον ήχο του, τόλμησε να ακολουθήσει το «Στοιχειό», έναν Τούρκο δηλαδή, ο οποίος επεσήμαινε με το κτύπημά του «... το μέρος που έπρεπε να αράζουνε τα πειρατικά». Ο ατυχής νεαρός βρέθηκε την επομένη πνιγμένος στη θάλασσα της «Μουτσούνας»...

Η ύπαρξη ευγενών, «καλών στοιχείων», στην περιοχή από την αρχαιοελληνική περίοδο, δεν σημαίνει ότι το τοπωνύμιο έχει αντίστοιχη αρχή, όπως υποστηρίζει ο λόγιος Μπαρδάνης. Αντιθέτως, φρονώ πως σχετίζεται με τα φοβερά και επίζηλα «Κακά Στοιχειά» που «φώλευαν» κατά τις λαϊκές παραδόσεις στις προαναφερθείσες σπηλιές και τα οποία τρομοκρατούσαν τους κατοίκους και τους ποιμένες της περιοχής. Διαθέτω από το Γλινάδο Νάξου, τον γενέθλιο τόπο, πολλές νεώτερες αφηγήσεις πληροφορητών μου, που αποδομούν, χλευαστικά πλέον, τον μαγικό τρόπο σκέψης των «παλαιών» του ανθρώπων και σατιρίζουν τις πανίσχυρες κάποτε δεισιδαιμονίες τους. Υπήρχαν βεβαίως και παλαιότερα, προ του 1960 εννοώ, κάποιες ορθολογιστικές αντιρρητικές απόψεις, που ερμήνευαν με τον ίδιο σαρκαστικό λόγο τις «εμφανίσεις» των *Καλών Κυουράδων*, των *Αράπηδων* και των άλλων συναφών «κακών στοιχείων» (πρβλ. Σέργης 2020: 108-109).

Η απαγορευμένη εκφορά κάποιων ονομάτων (προσωπικών, συγγενικών, νεκρών, ιερών προσώπων, βασιλέων, βλ. Frazer 1991: 153-179) περιελάμβανε στο ευρύ της πλάτος κοινούς ανθρώπους και θνητούς, επικίνδυνες ασθένειες, «κακοποιά στοιχεία», κ.λπ. Μένω στο τελευταίο που μας ενδιαφέρει εδώ. Η ευφημιστική τους εκφορά πίστευαν πως θα τα κατεύναζε, θα τα εξευμένιζε και θα εξαφάνιζε ή θα μετρίαζε

την επίβουλη εναντίον τους δράση. Άλλοτε πάλι οι άνθρωποι απέφευγαν να αναφέρουν μια κακή ασθένεια, από φόβο μην ασθενήσουν... Τα «Κακά Στοιχειά», κάποιοι οθωμανοί αρχαιοκάπηλοι στην περίπτωση μας, φρόντισαν εντέχνως να ακυρώσουν κάθε νυκτερινή παρουσία των βοσκών και των κατοίκων στην ευρύτερη περιοχή της «Καλής Στοιχειάς», για να διαπράττουν ανενόχλητοι το θεομίσητο έργο τους, την αρχαιοκαπηλία, αν και, ως κατακτητές, μπορούσαν να πράττουν ό,τι ήθελαν...⁶⁴

Όμως, στο λεξικό τους του φιλωτίτικου ιδιώματος οι Γιώργης και Γιάννης Χουζούρη αναφέρουν τον τύπο *Καλλιστιχιά* ως όνομα μιας *πόας* που επιχωριάζει στην περιοχή του Φιλωτίου και το ορθογραφούν όπως το παρέθεσα πιο πάνω (2013: 419). Πιθανώς να λαθεύουν στην ορθογραφία του, να σχετίζεται δηλαδή με τα *καλός + στοιχειά*, το οποίο έν συνθέσει γίνεται *καλλιστοιχειά* (πρβλ. *καλλι-τέχνης*, *Καλλι-δρόμιο*, *καλλι-κέλαδος*) και να σημαίνει ένα όμορφο φυτό, συντιθέμενο από όμορφα στοιχειά, το οποίο, λόγω αυτών των ιδιαιτέρων ιδιοτήτων του, προσέδωσε το όνομά του στην περιοχή, όπως χιλιάδες άλλα.. Άρα, θα πρόκειται για ένα ακόμη *φυτωνομικό* τοπωνύμιο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Πηγές

Βισβίξης, Ιάκ. 1951: «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου», *Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 4 (Ακαδημία Αθηνών): 1-166.

⁶⁴ Μού διηγείτο ο αείμνηστος πατέρας μου (και εκσπούσε σε γέλωτες) τα παθήματα που υπέστη στο χωριό, κατά τη δεκαετία του 1950, ένας γνωστός μου δεισιδαιμών γέροντας, που διανυκτέρευε στην εξοχή το καλοκαίρι, για να φυλάσσει την παραγωγή του (σε καρπούζια) από νυχτερινούς επιδρομείς... Πως, δηλαδή, κάποιοι μεταμορφωμένοι σε «διαβόλους» και «ξωτικά» άτακτοι και θορυβοποιοί νεαροί, αστεεινόμενοι περισσότερο, κατάφεραν να τον εκδιώξουν μια φορά από την καλύβη του και να οικειοποιηθούν την παραγωγή του. Ενθυμούμαι ακόμη κάποια λόγια από την μεταξύ τους και μεταξύ αυτών και του γέροντα στιχομυθία. Φώναζαν δυνατά, κρυμμένοι, ως δήθεν «στοιχειά», για να ακούει αυτός: - «*Να τονε χαλάσουμε (να του κάνουμε κακό) απόψε ή αύριο;*» Και ο μαρσίππος γέροντας τους απάντησε: - *Ναι, εδώ θάμαι εγώ για να με χαλάσετε...*». Ο δρόμος για την εύκολη αρπαγή των καρπουζιών είχε ανοίξει...

Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής της τε κοινώς ομιλουμένης και των ιδιωμάτων, τ. 4, τχ. 1 (Ακαδημία Αθηνών).

Κατσουρός, Αντ. 1955: «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16^{ου} αιώνας», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 5 (Ακαδημία Αθηνών): 47-91.

Κατσουρός, Αντ. 1958-1959: «Ναξιακά έγγραφα της Τουρκοκρατίας. Δικαιοπραξίαι Ιωάννου Γα», *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου* 8-9 (Ακαδημία Αθηνών): 125-190.

Κατσουρός, Αντ. 1968: «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17^{ου} αιώνας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7 (Εταιρεία Κυκλαδικών Μελετών): 24-337.

Σιφωνιού-Καράπα, Αναστ., Ροδολάκης, Γ., Αρτεμιάδη, Λυδία 1990: «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη, 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86), ανάτυπον εκ της *Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 29-30 (Ακαδημία Αθηνών).

Χατζάκης, Ιω. 2021: *Ο κώδικας ΓΑΚ 85 του πούμπλικον νοταρίου Νάξου Ιωάννη Μηνιάτη (1668-1676). Δικαιοπρακτικά έγγραφα της οθωμανικής περιόδου, τόμοι Α' και Β', Αθήνα* (Ακαδημία Αθηνών).

Χουζούρης, Γιώργης, Χουζούρης, Γιάννης 2013: *Το γλωσσικό ιδίωμα του Φιλωτίου της Νάξου*, Αθήνα (Σύλλογος Φιλωτιτών Νάξου).

Ψαρράς, Στέφ., Campagnolo, Matteo 2010: *Ο νοτάριος της Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712-1738)*, Αθήνα (Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κυκλάδων).

Β. Βοηθήματα

Βενιέρης, Δ., Καμπανέλλης, Ιάκ., Κεφαλληνιάδης, Ν. κ.ά. (2005): *Το χαμόγελο της Αριάδνης*, Αθήνα.

Βογιατζίδης, Ι. Κ. 1918: *Αμοργός. Ιστορικά έρευναι περί της νήσου*, Έν Αθήναις.

Frazer, G. 1991: *Ο χρυσός κλώνος. Μελέτη για τη μαγεία και τη θρησκεία*, τ. Β', μτφρ. Μπονίτα Μπικάκη, Αθήνα (Εκάτη).

Κακριδής, Ι. Θ. 1986 (γενική εποπτεία): *Ελληνική μυθολογία*, τ. 2. *Οι θεοί*, Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών).

- Καλογεροπούλου, Αθ. 1987-1988: «Ναός του Διονύσου (;) στη Νάξο. Ένα νέο εύρημα εκπληκτικής σημασίας», *Ναξιακά* 17-18 (Οκτώβριος 1987-Φεβρουάριος 1988): 6-7.
- Καρούσης, Χρ. 2013: «Λαϊκή παρετυμολογία στη Νάξο», *Πρακτικά του Δ' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα 'Η Νάξος διά μέσων των αιώνων'*, Ιω. Προμπονάς, Στέφ. Ψαρράς (επιμ.), Αθήνα: 407-416.
- Κατσουρός, Αντ. 1934: «Οι τοπωνυμικές εικασίες του Κ. Γ. Ναυπλιώτη», *Φως της Παροναξίας*, φ. 23 (7.7.1934): 2.
- Κατσουρός, Αντ. 1947: «Τοπωνύμια της Νάξου», *Ναξιακόν Αρχεῖον* 6 (Ιούνιος 1947): 75-83.
- Κατσουρός, Αντ. 1989: «Ναξιακές επωνυμίες της Παναγίας», *Απεραθίτικα* 1: 21-26.
- Κεφαλληνιάδης, Ν. 1987: *Αγερσανί Νάξου. Το παραγωγικό, παραδοσιακό και τουριστικό Λειβαδοχώρι*, Αθήνα (Σύλλογος Αγ. Αρσενίου).
- Κοντολέων, Ν. 1947: «Εκ της αρχαϊκής Νάξου», *Ναξιακόν Αρχεῖον* 5 (Μάιος 1947): 59-66.
- Κούρου, Νότα 1994: «Η ναξιακή παρουσία στο Αιγαίο και την Μεσόγειο κατά την γεωμετρική εποχή», *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα Η Νάξος διά μέσων των αιώνων* (Δήμος Νάξου): 263-330.
- Κρέμος, Γ. (1892), «Νάξος», *Απόλλων*, έτος 8^ο, αριθμ. 89: 65-69.
- Κωτσάκης, Θ. 2015: *Κρητικοί έποικοι στη Νάξο. Μύθος ή πραγματικότητα;*, Αθήνα (Εναλλακτικές Εκδόσεις).
- Λαμπρινουδάκης, Β. 1987-1988^α: «Ανασκαφή αρχαίου Ιερού στα Ύρια της Νάξου. Η έρευνα κατά τα έτη 1982, 1986 και 1987», *Αρχαιογνωσία* 5: 133-191.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 1987-1988^β: «Έκθεση για την ανασκαφή στα Ύρια Νάξου το 1987», *Ναξιακά* 17-18 (Οκτώβριος 1987-Φεβρουάριος 1988): 5-6.
- Μπαρδάνης, Μιχ. 1989: «Λαϊκή παράδοση και γεωλογικές έρευνες στη Νάξο», *Απεραθίτικα* 1 (έτος II): 109-122.
- Ντε Γκριμάλντι, Ιακ. 1985: «Η λατρεία του Διονύσου και της Αριάδνης», *Ναξιακά* 4-5 (Ομοσπονδία Ναξιακών Συλλόγων): 4-6.
- Προμπονάς, Ιω. 1968: «Η γλώσσα των ναξιακών εγγράφων (1433-1837) και το παλαιότερον ναξιακόν ιδίωμα. Μέρος πρώτον, εισαγωγή

- φωνητική», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7 (Εταιρεία Κυκλαδικών Μελετών): 338-425.

Προμπονάς, Ιω. 1986: «Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων στα νεοελληνικά τοπωνύμια», *Ονόματα* 10 (Ελληνική Ονοματολογική Εταιρεία): 104-107.

Προμπονάς, Ιω. 1996: «Η αρχαία ελληνική λατρεία και η σημερινή τοπωνυμική παράδοση στη Νάξο», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 15 (Εταιρεία Κυκλαδικών Μελετών): 198-203.

Προμπονάς, Ιω. 1998: «Οι αρχαίοι ελληνικοί θεοί στα σημερινά τοπωνύμια των Κυκλάδων», *Κυκλαδικό Ημερολόγιο* 1998: 79-81.

Σέργης, Μ. 2013: «Προς το Γερσανί, από τους δρόμους της Ιστορίας και της Κοινωνικής Λαογραφίας: μετονομασία ενός τοπωνυμίου, παρετυμολογία, ιδεολογήματα», *Πρακτικά του Δ' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα 'Η Νάξος διά μέσον των αιώνων'*, Ιω. Προμπονάς, Στέφ. Ψαρράς (επιμ.), Αθήνα: 387-405.

Σέργης, Μ. 2015: «“Ιερά ζώα”: Ανάμεσα στη γονιμότητα και τη μαγική υπόσταση της “λατρείας” τους». Στο *Ευκαρπίας Αντίδοσις. Τιμητικό Αφιέρωμα στην Εικοσαετία (1995-2015) του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Σάμου, Ικαρίας και Κορσεών κ.κ. Ευσεβίου*. Αθήνα (Ιερά Μητρόπολις Σάμου, Ικαρίας και Κορσεών, Κέντρον Εκκλησιαστικών, Ιστορικών και Πολιτισμικών Μελετών): 763-786.

Σέργης, Μ. 2017: «Νεοελληνικών επωνύμων λαογραφική επισκόπησης». *Τα σύγχρονα επώνυμα μιας αγροτικής κοινότητας της Νάξου*, Θεσσαλονίκη (Κ. & Μ. Σταμούλης).

Σέργης, Μ. 2020: «Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης Στ' αμπέλια της Αυτοεθνογραφίας. Αναπαραστάσεις όψεων του “παραδοσιακού” στην ύστατη ώρα του (δεκαετία του 1960), σε μια κοινότητα της Λακωνίας». Στο Μ. Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός: Μεταξύ Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, Κομοτηνή (Παρατηρητής της Θράκης)*: 97-122.